

Лилијана Чичкарић,
Институт друштвених наука
Београд

UDK: 32.09.51: 654.19
Оригиналан научни рад
Примљен: 21. 8. 2005.

ТЕОРИЈСКО-ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ У ПОРОДИЦИ

Предмет рада представља сажет приказ теоријско-хипотетичког оквира емпијског истраживања проблема политичке социјализације у породици у Србији деведесетих. Поред концепта политичке социјализације приказ се фокусира и на појам генерације као социолошке парадигме. За проучавање породичне социјализације изабран је интерактивни модел политичке социјализације, који почива на анализи везе између појединца који се социјализује, агенса социјализације и социјализаната, доминантног друштвено-политичког система и периферних друштвених подсистема. Други теоријско-методолошки приступ укључује испитивање интерактивног дејства генерацијског ефекта, ефекта епохе и ефекта животног циклуса. Овај модел има посебан значај у одређивању историјских периода у развоју друштва који су обележени активностима политичких генерација.

Кључне речи: политичка социјализација, политички идентитет, породица, генерација, транзиција.

Интересовање социолога за истраживање процеса политичке социјализације је последњих деценија двадесетог века нагло порасло, како у развијеним, тако и у транзицијским друштвима. Питања од којих полази већина истраживача везана су за енигму, зашто су одређени људи заинтересовани за политику а други не и који су узроци таквог понашања? Намера овог теоријског и методолошког разматрања је да укаже на значајну улогу коју парадигма политичке социјализације има у процесима трансформације друштва у Србији деведесетих, а затим, да се генерацијско питање поново постави у центар интересовања социолошке теорије и праксе.

Политички идентитет и породична социјализација

Политичка социјализација почива на позитивном односу појединца према политици који се остварује онда када породица пружи прилику да се развије интерес према политици и формулишу политички ставови и понашање кроз специфичне начине интеракције унутар и изван породичне средине (Milić, 1986b: 202). Да ли ће се тај интерес даље развити у активни друштвени и политички ангажман у великој мери зависи и од владајућих структуралних односа и институционалних механизма у друштву. Неки истраживачи сма-

трају да агенси социјализације као што су образовни систем, медији, ефекат кључних историјских догађаја и животног циклуса, могу да развију интерес и активистички однос према политици код оне деце која су већ у сопственој породици остварила такав однос. Родитељи највише утичу на одлучивање којим агенсима политичке социјализације и у којој мери ће деца бити изложена. Родитељи одређују коју ће школу дете похађати и који тв-програм ће гледати. У савременим постиндустријским друштвима утицај породице све више слаби услед нарастања бројних институционалних механизма који преузимају породичне функције и контролишу их. Експанзија феномена индивидуализације и приватизације је значајно умањила ауторитет државе и породице. Једна од главних карактеристика постмодерног друштва је опдање интензитета и квалитета комуникације и интеракције у породици, неопходних фактора за развој процеса политичке социјализације и едукације. Парадоксално је да је породица већ дуже време у кризи, али и да истовремено, њена функција стимулатора индивидуалне аутономије и приватизације значајно расте, будући да је она једина у стању да се супротстави бирократским институцијама пружајући могућност за различите видове индивидуалне идентификације.

Резултати једног броја новијих истраживања потврђују већ установљене налазе у пионирским истраживањима у овој области, да родитељи значајно утичу на преношење партијске лојалности, класног идентитета, односа према синдикалним питањима, идеолошке оријентације и политичке активности, али да немају велики утицај на формирање ставова деце о општим друштвеним и политичким питањима (Billig, Cochrane, 1987; Denver, Hands, 1991). Тај утицај родитеља слаби са годинама, али никад потпуно не нестаје. Емпиријски је такође потврђена тесна веза између друштвеног активизма адолесцената, саморазумевања и моралних схватања која се стичу и развијају у породици (Hart, Fegley, 1995). Укљученост у друштвене и политичке активности у раној младости предуслов је за такво дуготрајно понашање и опредељење током целог живота. Оно развија осећај друштвене одговорности, смисао за друштвене инвестиције, а породица представља кључни фактор који то понашање обликује и усмерава (Flanagan, 1998). Осећај социјалне одговорности, емпатија и алтруизам су јаче развијени код оне деце која су у породици имала могућност да ове вредности наследе од својих родитеља и даље их инструментализују у свом односу према друштву и политици (Dunham, Bengston, 1992). Однос према сиромаштву, незапослености, бескућништву и идентификација с друштвеним интересима се такође развијају у великој мери под утицајем породичне социјализације. Породична етика која подстиче друштвену одговорност може бити предуслов да деца прихвате и доживљавају јавне друштвене интересе као своје животне циљеве. Стога се с правом указује на значај и фундаменталну улогу коју породица има у свим друштвима у подстицању социјалне одговорности као норме грађанског друштва (Flanagan, 1998).

Алмонд и Верба су на основу истраживања ставова три групе испитаника – оних који су имали партиципаторске могућности у доношењу одлука у породици, оних који нису и мешовитог типа партиципације, установили да је субјективна партиципација у породици у директној вези са позитивном идентификацијом са политичким системом и прихватањем демократских ставова (Almond, Verba, 1989: 287-305). Већа партиципација у доношењу одлука унутар породице подстиче осећање политичке компетенције. Ова веза је више изражена међу испитаницима с нижим степеном образовања. Изостанак партиципације у породици је најмање значајан за оне од којих се иначе очекује да имају највећи сепен субјективне политичке компетенције – код најобразованијих. Код њих је то условљено другим факторима. Они су боље обучени од других, имају више знања и лакше уче и прихватају норме које подстичу политичку партиципацију. Они су и политички компетентнији и лакше се интегришу у заједницу политички компетентних. Аутори сматрају да улога породице не мора да буде централна у политичкој социјализацији. Процеп између породице и политичке сфере може бити толико велики да други друштвени искуствени чиниоци могу играти значајнију улогу. Ти чиниоци су у интеракцији са породицом и они понекад могу појачати или ослабити ефекат породичног искуства ране социјализације.

Резултати већег броја студија су показали да су жене, захваљујући другачијем типу политичке социјализације у породици, генерално мање заинтересоване за политику од мушкараца, али су више склоне ка исказивању емпатије и бриге за опште друштвено добро, сензибилније према другим људима, проблемима здравља и људске средине и чешће су спремне да партиципирају у волонтерским и хуманитарним активностима. Жене су више политички оријентисане ка економским проблемима и обавезама које држава има према појединцима и породици. Мање су склоне расним и националним предрасудама, чешће партиципирају у волонтерским и хуманитарним активностима, ређе гласају и генерално мање дискутују о политици. Као директна последица специфичне родне социјализације у породици настаје већ добро позната карактеристика политичког идентитета жена, да су више заинтересоване за приватан живот, личне и породичне проблеме и нису склоне конфликтним ситуацијама какве су честе и у политичком и у јавном животу.

У проучавању политичке социјализације у породици неопходно узети у обзир присуство и генералних и специфичних фактора. Генерални фактори политичке социјализације се односе на општу атмосферу која обухвата структуру породице, брачни статус родитеља, емоционалне везе, сукобе, проблеме, васпитани и едукативни стил родитеља, моделе интеракције и комуникације међу члановима породице. Специфични фактори обухватају политичку атмосферу у породици, информисаност чланова о политичким садржајима, разговоре о политичким темама и догађајима, доступност садржаја у медијама, знање и искуство, политичке вредности, идеолошке оријентације и породичну традицију учешћа у политичким партијама, удружењима и ванинсти-

туционалним облицима политичког деловања. Присуство специфичне политичке атмосфере у породици омогућава младој особи да лакше оствари контакт са сфером политичког живота, да научи основне политичке термине, усвоји одређене моделе понашања, стекне искуство и развије одређене политичке ставове. Истовремено, прихватање одређених политичких вредности, оријентација и начина политичког понашања у великој мери зависи и од утицаја опште породичне атмосфере, услова одрастања и образаца социјализације, васпитавања и едукације.

Не може се са одређеном прецизношћу идентификовати специфичан модел, али се могу препознати одређени обрасци или типови породичне социјализације. Први, условно назван демократски модел, карактеришу слободнији односи и узајамна подршка међу члановима породице, реципрочни модел комуникације и висок ниво културних аспирација. За њега је везан васпитни стил дефинисан као индуктивно-објашњавајући, који директно води ка "интринсично просоцијалној мотивацији код деце" (Milić, 1998:102). Други, ауторитарни стил, везан је за рестриктивну социјализацијску климу у породици, ригидни и строго контролишући стил васпитања, отежану комуникација и сукобе међу члановима породице. Овој подели на идеалне типове треба придодати и мешовити модел социјализације који је у пракси најчешће заступљен, назван ауторитативни стил, који карактерише атмосфера узајамног поверења, присутан ауторитет родитеља, разумевање и једнакост међу члановима породице. Овај модел представља најбољу основу за позитивну политичку социјализацију појединца. Неки истраживачи су отишли још даље установивши да васпитни стил који подстиче интелектуализам, романтизам и хуманизам позитивно делује на будући политички активизам младих. Тако је, на пример, у истраживањима студентских протеста шездесетих година утврђено да деца која долазе из "сретних домова у којима владају топлина, приврженост, саосећање и разумевање" представљају и најрадикалније припаднике тих група (Milić, 1998:103).

Антрополошкиња Мери Даглас бавећи се организационом културом породичног живота, закључује да у свакој заједници постоје четири врсте културе које се непрестано сукобљавају (Daglas, Hej, 2003: 91). Све четири врсте културе се могу открити и у породичном домаћинству ако се усред средимо на коришћење простора, времена и контроле ресурса. На жалост, различитим културама домаћинства се посвећивало врло мало пажње у социологији породице и другим дисциплинама из корпуса друштвених наука. Четири врсте "културне пристрасности" потенцијално постоје у свакој групи људи, узајамно се надмећу и свака усмерава понашање ка једној или другој врсти организације. Први од "четири света" подржава традицију и поредак, други заступа индивидуално надметање и "не мари за традицију", трећи одговара затвореном егалитарном систему, "секташкој енклави", док четврти производи склоност ка изолацији и фатализму. Дагласова је дефинисала културну мапу организационе структуре појединца и групе, која може да послужи као

схематски приказ четири модела породичне социјализације. У основи овог антрополошког концепта лежи схватање да породица представља најбоље полазиште за разумевање тензија у начину организовања појединца. Она пролази кроз исти процес хомогенизације кроз који пролази појединац. Као сложена организација она у сваком тренутку може да произведе у својим редовима тенденције распада. Људи који се различито организују имају и различита мишљења о организацији, моралу и друштвеном идентитету. Ово је један од начина на који се може успешно објаснити како се људи групишу по сродности и како се понашају у односу на друштвени простор и време.

Генерациска парадигма

Поред концепта политичке социјализације теоријски оквир истраживања се фокусира и на појам генерације као социолошке парадигме. Генерација се најчешће одређује као друштвена група која настаје на основу заједничког искуства одређеног друштвеног периода и фазе животног циклуса. Показало се да је концепт генерације користан у друштвеној науци у циљу објашњења и тумачења кључних друштвено-историјских процеса, посебно оних који бележе континуитет, односно, дисконтинуитет са одређеним вредностима и нормама. Вредности једне генерације настају у специфичним социјалним, политичким и економским околностима у којима она одраста и сазрева, што имплицира да међу генерацијским групама постоје значајне разлике и да се уверења мењају сменом генерација. Постоје периоди у развоју друштва када оно интензивно припрема будуће генерације за политичко деловање.

Манхајм је генерацију дефинисао као старосну групу смештену у историско-социјални процес са којим она остварује *fresh contact*. Процес друштвене промене одваја једну генерацију од друге, а што је промена бржа то су већи изгледи да генерацијске групе стварају сопствени стил. Генерацијске јединице су различите подгрупе унутар исте генерације које материјал заједничког искуства обрађују на различите начине. Број генерацијских јединица које се могу јавити у једној политичкој генерацији је неограничен. Оне могу бити проактивне – одбацују *status quo* и усмерене су ка променама, затим реактивне – које се залажу за повратак на старо и активне – које заступају постојеће стање или умерене идеолошке оријентације. Кохортна група се преображава у генерацију када су њени припадници свесни своје јединствености, када осећају солидарност и удружују се како би постали активна снага друштвене и политичке промене (Mannheim, 1952).

Теорије генерација настају двадесетих година, после I светског рата (Ратна генерација), да би се ревитализовале после II светског рата (Протестна генерација) и касније 50тих година (*Baby Boom* генерација). Међутим, већ наредној генерацији коју чине рођени после 1960. године (X генерација) и која је крајем осамдесетих ступала на друштвену сцену, недостајили су епохални историјски догађаји који би фокусирали и интегрисали њено деловање.

Зато се ова генерација често назива изгубљеном, себичном, аполитичном, а акције младих су усмерене углавном на индивидуалну борбу, без мобилизације генерацијских припадника и без већих масовних покрета. Под утицајем технолошко-информатичке револуције, глобализације и стандардизације с једне стране, и фрагментације, диверсификације и индивидуализације са друге, долази до све већег удаљавања младих од политике. Међутим, у источноевропским земљама, где се са глобализацијским одвијају и процеси трансформације друштва, долази до појачаног активизма младих и до њихове широке мобилизације за политичко деловање. У већини транзицијских земаља формирала се "нова генерацијска политика" усмерена на борбу око прерасподеле друштвених ресурса и промену врдносног и нормативног система друштва.

Објашњавајући друштвене покрете и генерацијску политику, Рудолф Хеберле је анализирао добар пример нацистичког покрета у Немачкој који су водиле особе рођене између 1885 -1900. године, а које су на крају I светског рата имале 18-35 година. Одлучујући утицај на формирање политичких схватања ових младих Немаца имало је искуство рата и ратних последица. Упадљиво су се разликовали од предратне генерације и постали су веома подложни нацизму. Такође и теоретичар Марвин Ринтала подвлачи кључни утицај историјских чинилаца на формирање активне политичке генерације, а умањује утицај фактора узраста. Особе чија се формативна искуства суштински разликују, не припадају истој генерацији, без обзира што временски коегзистирају. Он то објашњава на примеру младих Европљана из раздобља 1914 - 1918. године на које је ратно искуство веома утицало, али на различите начине. Тако су настале три посебне генерацијске јединице: они који се од рата никада нису опоравили и који су се повукли из политике, затим они који су се укључили у политику решени да спрече све будуће ратове и они који "никада нису напустили бојно поље" и у политици су наставили рат другим средствима (Braungart, 1984). Када су циљеви и активности једне генерације усмерени ка посебној политичкој промени, онда настаје оно што Браунгарт назива "политичком генерацијом". Млада генерација "развлашћује" старију и "овлашћује" своје припаднике настојећи да преузме контролу над ресурсима и промени политички курс у друштву. У новијој светској историји такви су били покрети "Младе Европе" у Немачкој, Француској, Италији и Русији 19. века, затим омладински покрети за време депресије тридесетих година 20. века у Америци и Европи и коначно, студентски покрети шездесетих година широм света.

Према генерацијским теоријама, могућности проистекле из економске ситуације и институционалног окружења у одређеном историјском периоду, заједно са социо-економским карактеристикама појединца, временски и садржајно обликују фазу транзиције ка одраслости и процес политичке социјализације. Многи теоретичари се слажу да фаза младости подразумева нову политичку свест коју обележава својеврсни идеализам, цинизам, песимизам и

прагматизам. Већ деценијама се у емпиријским истраживањима понавља исти образац или модел политичке идентификације. Млади људи чешће подржавају либералне и демократске политичке оријентације, док људи средњих година и старији показују веће склоности ка конзервативизму. Важни историјски догађаји као што су ратови, економске депресије, миграције, револуционарни преврати, национални покрети и технолошка револуција су кључни фактори који обликују специфичне обрасце мишљења и понашања који се формирају унутар сваке кохорте. Брз научни и технички прогрес и технолошки развој друштва у другој половини 20. века довео је до драстичних подела и разлика међу генерацијама. Знање и искуство родитеља више није довољно за моделирање улога младих у друштву. Родитељи су све чешће у ситуацију да се ресоцијализују и да уче од своје деце.

Један од највећих заговорника кохортно-историјске аргументације, Роналд Инглхарт, је открио значајне разлике у вредносним оријентацијама старијих и млађих генерација у компаративном емпиријском истраживању у великом броју земаља широм света (Ingelhart, 1977; 1990; 1997). Друштвено изобиље и енорман развој и напредак западних земаља после другог светског рата условио је код нових генерација прелазак са материјалистичких на постматеријалистичке вредности, те оне постају носиоци културних и друштвених промена. Кохорте се везују за одређене друштвене догађаје и околности које обликују њихове биографије. По његовом мишљењу важно је да са становишта социологије буде дефинисан значај "носиоца" и "пратиоца" промена у друштву – генерација или других социјалних ентитета који активно учествују у текућим друштвеним процесима.

Приликом тумачења развоја и промена политичких ставова истраживачи су најчешће супротстављали генерацијску хипотезу хипотези животног циклуса. Међутим, брачни пар Браунгарт (1984; 1986; 1989; 1994) интегрише концепт животног циклуса и генерацијску перспективу у проучавању утицаја политичког контекста на индивидуални развој појединца. Хипотеза животног циклуса наглашава важност појединих формативних периода у току животног циклуса, а генерацијска политика ставља акценат на политичке догађаје и историјске околности у време сазревања младих у друштву. Модел животног циклуса би могао да има већу примену у друштвима која се спорије мењају, док би модел кохорте био значајнији за она друштва која су искусила брзе промене и нарочито стварање нових институција. Студије Браунгартових су на основу анализе животних историја испитаника показале да ставови и понашање младих током времена варирају и да интензитет политичких погледа унутар сваке старосне групе такође може да варира, у зависности од конкретне проблема или од ефекта епохе. На овај начин се објашњава раскид у сукцесији кохорти, тако што се вредносно-нормативни оквир одраслих не може једноставно и лако транспоновати на младе генерације. "Циклуси међугенерациског и унутаргенерациског конфликта представљају барометар со-

цијалне и политичке промене и често су у тесној вези са локалним, националним и глобалним борбама" (Braungart, 1984:78).

У друштвима у транзицији омладинска популација је често посматрана из генерацијске перспективе. Месијанска и прометејска мисија које су приписиване посебно студентској популацији, потврђују њихов историјски и политички карактер. Друштвене промене се представљају као генерацијске промене, а млади постају метафора тих промена (Rose, Carnaghan, 1994; Mitev, 1996; Wallace, Kovatcheva, 1998; Milić, Čičkarić, 1997; 1998).

На основу истраживања студентских протеста током деведесетих година може се закључити да је генерацијска политика била присутна у социјалном и политичком простору Србије. "Плишана (р)еволуција", како су студенти назвали свој протест марта 1991. године у Београду, неочекивано је избио на друштвену сцену након ескалације сукоба између опозиционих снага и снага поретка. Он је представљао одговор на брутално испољену репресију над грађанима од стране државних органа, на блокаду и инструментализацију информативног система, на јачање политичког ауторитаризма. Увођење санкција Србији и Црној Гори маја 1992. године резолуцијом 757 Генералне скупштине Уједињених Нација, те економска, политичка и културна изолација која је потом уследила, представљају непосредни повод да студенти, након иницијатива опозиционих партија и других културних и друштвених институција, поново организовано наступе и делују. Декларација Наставно-научног већа Београдског универзитета, где се критички проговара о актуелној политици, захтева формирање концентрационе владе и иницирају превремени избори, претходила је одлуци студената да организују штрајк и затворе се у просторије факултета. Студентки протест 1996/97 је настао као реакција на поништавање изборних резултата од стране власти и постизборну кризу која је потом уследила. То је био морално утемељен протест који је на друштвену сцену ступио као алтернатива, промовишући нови језик, кодове новог доба и нову политичку културу.

Бројна истраживања су показала да у затвореним, аутократским друштвима, индивидуалитет губи своју снагу, разлике између млађих и старијих генерација нису отворено сукобљене и почивају на одређеној равнотежи. Док у периодима када радикалне промене и догађаји ступе на сцену, долази до сукоба генерација са потпуно различитим парадигмама политичког деловања. Интересантно је да резултати готово свих истраживања студентских протеста у Србији деведесетих, потврђују да су родитељи у већини подржавали захтеве студената, те да генерацијски јаз није продубљен (Kuzmanović, 1997; Popadić 1997; Milić, Čičkarić, Jojić, 1997; Milić, Čičkarić, 1998). Иако с различитих позиција, две генерације су се ујединиле пред општим социјалним детерминантама, несигурношћу, аномијом, бесперспективношћу и сиромаштвом. У основи мотивације студената за политичко деловање и масовно учешће у друштвеним протестима није био примаран генеалогски ефекат, конфликт између родитеља и деце, очева и синова, већ је то њихов проблема-

тичан друштвени положај и неизвесна перспектива у условима ратова, санкција и институционалног разарања друштва.

Социјално, историјско и животно време

Политичку социјализацију као комплексан и динамичан процес детерминише читав низ структуралних фактора. Моћне предикторе тог процеса представљају брзина друштвених промена, сложеност друштвене структуре, степен културне интеграције, друштвена покретљивост, природа социјализацијског односа, полни, етнички и религијски идентитет, образовање, социјално-економски статус и структура породице, стил васпитања, комуникација и интеракција чланова породице. Стога се проучавању породичне социјализације мора приступити како са системског, тако и са индивидуалног нивоа. Питања на која таква анализа треба да пружи одговор су: колики је интензитет утицаја породице на процес политичке социјализације, колико је он отпоран на утицај других фактора и којим механизмима породица утиче на процес политичке социјализације? Затим, да ли у време радикалних друштвених промена долази до континуитета, односно дисконтинуитета у вредносним оријентацијама и политичкој култури старије и млађе генерације?

Као најадекватнији методолошки оквир истраживања изабран је интерактивни модел политичке социјализације, због своје свеобухватности, структуралне перспективе и интердисциплинарног приступа проблему. Овај модел почива на анализи интерактивне везе између четири комплементарна фактора: појединца који се социјализује, агенса социјализације и социјализаната, доминантног друштвено-политичког система и периферних друштвених подсистема (Pawelka, 1977; Dekker, Meyenberg, 1991). Предност овог приступа је у томе што се поједнака пажња поклања проучавању макро, мезо и микро нивоа истраживања и што подразумева анализу три поједнако важне и међусобно зависне димензије: социјално-историјског контекста дефинисаног транзицијом, породичне средине и ефекта које процес политичке социјализације остварује у обликовању политичког идентитета и политичке културе појединца.

Ефекти политичке социјализације укључују когнитивну (политички релевантно знање, мишљење и искуство), вредносну (идеолошке и политичке оријентације) и бихејвиоралну (политички релевантно понашање) компоненту.

Други методолошки приступ примењен у истраживању укључује испитивање интерактивног дејства генерацијског ефекта, ефекта епохе и ефекта животног циклуса. Међусобно дејство поменутих ефеката знатно помаже у одређивању историјских периода у политичком животу друштва обележених активностима одређених генерација. Овај метод настоји да препозна својеврсне генерацијске разлике у политичким ставовима, оријентацијама, понашању и култури. Он има за циљ да најпре идентификује, а затим и протумачи

постојање и деловање својеврсне генерацијске политике и да дефинише раскид у сукцесији кохорти, тако што ће се доказати да вредносно-нормативни оквир одраслих не може једноставно и лако бити транспонован на младе генерације. Основна предност овог методолошког приступа је томе што узима у обзир међусобно дејство социјалног, историјског и животног времена и што обухвата индивидуалне, интергенерацијске, интрагенерацијске и генеалогске разлике. Одређени историјски догађаји бивају праћени сменом генерација. Модели дијаде родитељи-деца представљају одређену историјску конструкцију и променљиви су као и очекивања и задаци које друштво пред њих поставља. Генерацијско питање враћа проблем преформулације уговора између друштва и појединаца у жижу интересовања теоретичара друштва. Примена наведених истраживачких метода представља само један од покушаја да се одгонетну теоријске и емпиријске импликације поновног постављања генерацијског питања у центар интересовања социологије и других друштвених дисциплина.

Контекстуализација проблема

Радикалне друштвене промене делују двојако на породични живот. Оне истовремено настоје и да интегришу и да дезинтегришу породицу. С једне стране, породица настоји да заштити појединца од спољашњих удара који угрожавају не само њене традиционалне улоге већ и интегритет и аутономију. У том случају долази до редуковања утицаја породице као агенса политичке социјализације и чак смањене подложности утицајима других агенаса, до социјалног пасивизирања и отклона од било ког вида заинтересованости и бављења политиком. С друге стране, ако се те спољне промене не доживљавају као претња већ као изазов и прилика за деловање, улога породице у политизацији се интензивира и интерактивно допуњује утицајима других агенаса политичке социјализације, школе, вршњака, медија, друштвених удружења и организација.

Радикалне структуралне промене у транзицији друштва не мењају само институције већ и индивидуалне животне историје и биографије. Стил живота омладинске културе рефлектује значајне промене у социјалном, економском и културном хабитусу родитељске културе. Ти проблеми су у друштву у транзицији превасходно везани за економску депривираност, сиромаштво, незапосленост, политизацију свакодневног живота, неизвесну будућност и борбу за преживљавање. Период пропадања друштва током деведесетих година у Србији је био сувише дуг и бремени тешким социјалним ломовима (ратови, санкције, сиромаштво, бомбардовање, избеглиштво), те је породица у тој "социјалној вртешки" ипак тешко опстајала као "нормална" институција. Цена је била превисока, а психолошке, економске и политичке последице разарања трајно су обележиле процес одрастања неколико генерација. Породица се као и друге институције и друштвене групе суочила с губицима у тран-

зицији друштва. Многи појединци су променили државу, посао, брачне партнере, пријатеље и то за само неколико година. Свака породица и свака генерација је имала по неку тешку причу о губитку. Деца која су рођена и одрастају у време ратова, санкција, хиперинфлације, бомбардовања имају шансе да постану нормалне особе у оној мери у којој је породица успевала да им пружи подршку за превазилажење тог болног и стресног искуства. У том психолошком процесу успостављања емоционалног баланса породица може да игра улогу како позитивног, тако и негативног актера. То пре свега зависи од њене могућности и спремности да амортизује притиске које трпи на егзистенцијалном, економском и психолошком плану.

Породичну динамику у транзицији обележавају два паралелна процеса која поједнако доприносе њеној амбивалентности. С једне стране, трауматизовано искуство делује на растакање, разарање и дестабилизовање породице, а са друге, затварање чланова домаћинства у породицу, доводи до изолације и ограђивања породице од спољашње средине. Породица настоји да симулира и супституише читав спољашњи свет, при чему носи несразмерно велики економски и психолошки терет. Породица и приватан живот постају "сигурна лука" у којој се појединац осећа моћно и безбедно. При томе, својеврсна атомизација сукоба постаје битно обележје интеракције у таквој породици. "Подгрева" се интимнија атмосфера и ствара већа "привидна" блискост међу генерацијама. Међутим, то прикривање и потискивање сукоба и несугласица међу партнерима и генерацијама у породици резултира губитком контроле, повећаном анксиозношћу и порастом агресивног понашања и насиља у породици.

Истраживачи у земљама у транзицији су склони да тврде да је породица добрим делом извор антиполитичког расположења, незаинтересованости за политику и политичке апатије. Они сматрају да породица и цивилно друштво представљају "најслабије" и "најтање" агенсе политичке социјализације (Stumpf, 1993: 184). Чак прихватају и становиште да је породица средство репродукције недемократских режима. Дефанзивни став према политици постаје доминантна карактеристика породичне социјализације у свим транзицијским друштвима. Комуникација у породици нагло опада, а оријентација на приватно-својинске односе и потрошачки менталитет продукује анти-политички вредносни систем. Породица постаје контрапродуктивна у политичком образовању и главни извор политичке пасивности младих. Поставља се питање каква је улога породице била у репродуковању ауторитарног политичког система код нас? Поједини аутори наглашавају значај ауторитарног синдрома распрострањеног код већине популације у Србији, који поред националистичке, колективистичке и егалитаристичке свести представља кључни фактор у обликовању политичког идентета на овим просторима (Golubović, Vasović, Kuzmanović, 1995).

У Србији услед традиционализације и репатријархизације друштва, долази до стварања специфичног вида репресивне социјализације који каракте-

ришу патерналистички односи, ерозија ауторитета родитеља и нестајање ауторитативних образаца васпитања деце (Milić, 2002). У борби за опстанак, породица се и економски и психолошки исцрпљује и све је мање у стању да пружи подршку потомству у стварању професионалне каријере и испуњавању животних планова. Као последица се јавља систематско нарушавање аутономије појединаца. Родитељи често умањују значај партиципације деце у доношењу значајних одлука, не питају их за мишљење о проблемима, прибегавају стратегији презаштићивања и патернализма. Такав модел социјализације спутава развој аутономије, индивидуализма, самопоуздања и ефикасности код деце, кључних вредности за развој социјалне одговорности и партиципативне културе, а подстиче конформизам, апатију, манипулабилност и пасивност, предиспозиције за развој поданичке политичке културе.

Друштвене промене мењају квалитет интегенерацијских односа, како на индивидуалном плану, у породици и партнерским одосима, тако и у јавној сфери, у школи, на радном месту, у политици и друштвеним институцијама. Међугенерациска комуникација и друштвени договор се у транзицији трансформишу. Контекстуални фактори генеришу генерацијске разлике на социјеталном нивоу. Генерацијски критеријум постаје један од најважнијих у процени будућих изгледа транзицијских друштава. Повећане могућности за економску иницијативу које нуди тржишна економија прве ће искористити млађе генерације, док ће најстарије генерације платити високу цену. Многи теоретичари у транзицијским друштвима говоре о постојању реверзибилног процеса посредством кога млађе генерације учествују у процесу политичке ресоцијализације и политичком преваспитавању старијих. Резултати истраживања показују да су разлике у идеолошким и вредносним оријентацијама и понашању унутар породице много веће на индивидуалном, него на генерацијском плану. Породице из урбаних средина, које припадају средњој класи и слоју интелигенције најефикасније су у преношењу политичког искуства на потомке (Fratzak-Rudnicka, 1991; Mitev, 1996; Milić, Čičkarić, 1998). Социјалне промене у Србији 2000. године су привремено довеле до затомљивања генерацијских сукоба. Међутим, ступањем на сцену негативних ефеката структуралних промена, поново оживљавају конфликти и јачају међугенерациске разлике. Ако се посматра присуство традиционалних, односно, модерних политичких вредности, схватања и понашања код родитеља и деце, може се закључити да је друштво поларизовано на идеолошком, политичком и генерацијском плану. Патерналистички односи који су дубоко укорењени у свим друштвеним сферама, детерминишу и сам процес политичке социјализације. Још увек су доминантна два типа друштвене хијерархије, генерацијска и полна. Оне генеришу социјалне неједнакости и утичу на процес формирања политичког идентитета и политичке културе.

За транзицију је карактеристичан специфичан процес структурисане индивидуализације која почива на чињеници да полна, класна, етничка и регионална припадност још увек посредују у процесу социјализације младих,

око избора модела образовања, стила живота, потрошње и провођења слободног времена (Wallace, Hearpfer, 1998; Roberts, 2001). За ова друштва карактеристична је парадигма несинхронизоване младости коју одређује некоординисано преузимање одређених социјалних улога од одраслих. Контекст одрастања и матурације младих обележавају значајни процеси у економској и политичкој сфери. Могућност запошљавања прелази у приватни сектор, економска активност се одвија неформалним каналима (сива економија), продужава се школовање и одлаже транзиција ка одраслости и прелези се интензивно на потрошачки менталитет. Овим процесима се могу придодати још два политичка феномена, а то су десоцијализација, нестанак друштвених улога, норми и вредности и деполитизација, неспособност политичког потсистема да детерминише социјални систем. Ови процеси представљају кључне структуралне факторе који дефинишу специфичан модел политичке социјализације у транзицији.

Хипотезе истраживања

Основна претпоставка је да обједињавање генерацијске политике и генеалогске политике представља прави кључ за разумевање процеса политичке социјализације у друштвима у транзицији. Утицај формативног деловања друштвене кризе и значајних политичких и историјских догађаја је изузетно велики, те се може са сигурношћу рећи да су генерацијски ефекат и ефекат епохе значајнији фактори политичке социјализације од ефекта животног циклуса. Процес формирања политичких ставова, вредносних оријентација и понашања млађе генерације је више условљен актуелним социјалним и политичким контекстом, него што је под утицајем некадашњег формативног искуства родитеља.

Један од главних механизма породичне социјализације који развија заинтересованост за политичка и друштвена питања је партиципација унутар породице у доношењу значајних одлука и решавању значајних проблема. Уколико је субјектаивна партиципација у породици већа, утолико је и партиципативна култура, односно осећање политичке компетенције и политичке ефикасности веће. Стога, тип и структура породичне организације, као и васпитни стил родитеља, представљају важне детерминанте политичке социјализације. Хијерхизована, крута и затворена породична структура стимулише традиционалне вредности и ставове, поштовање важећег поретка и одржање *status quo-a*. Ауторитарна структура гуши аутономију појединца и подстиче конформизам и социјалну неодговорност, а комунитарна породична култура развија алтруизам, емпатију, социјабилност и интерес за јавне друштвене интересе. Породична заједница у којој се негује компетитивни дух и индивидуализам подстиче стварање личности с већим степеном самопоуздања, амбицијом и потребом за сталним доказивањем и самореализацијом.

Заинтересованост за политку и политичку партиципацију у тесној је вези са културним и социјалним капиталом породице који укључује образовање родитеља, порекло, социјални статус, занимање, мрежу друштвених контаката и веза. Од ових карактеристика директно зависи и интензитет политичке атмосфере и политичке културе у породици. Млади који потичу из породица са нижим културним и социјалним капиталом, имају мање могућности да се успешно политички социјализују и касније интегришу у друштвени и политички живот. За њих је карактеристичан нижи степен политичке компетенције, политичке ефикасности и политичке партиципације. С друге стране, родитељи који потичу из урбаних средина, образованији, који припадају средњим и вишим друштвеним слојевима, ефикаснији су у преношењу политичког искуства и понашања на потомке.

Интерес за политику, степен и начин информисаности о политици, интензитет разговора унутар породице о политичким темама и познавање политичких садржаја, представљају значајне предикторе политичке атмосфере у породици. Директан утицај родитељских ставова и понашања на развој интересовања за политику и политичког понашања је знатно већи, него када је реч о трансферу вредности и идеолошких ставова. Налази претходних истраживања потврђују да породица значајно утиче на преношење класног идентитета, партијске припадности и политичке активности на потомство. Трансмисија политичке културе се остварује преношењем модела партиципације као што су гласање на изборима, чланство у друштвеним организацијама и удружењима, протестно деловање и партијска припадност.

Посматрано из родне перспективе, разлике у погледу политичке социјализације женске и мушке деце у породици и ефеката који се остварују у формирању политичког идентитета су изразито наглашене. Еманципација жена првенствено почива на моделу породичне социјализације. Тај процес представља кључни механизам за редефинисање родног идентитета. Трансфер образаца полних улога са мајке на ћерку и са оца на сина условљен је још увек патријархалним и традиционалним системом вредности. Друштвени положај и самоидентификација жене, баланс између родних улога и организације и структуре односа у домаћинству је још увек непромењен. Социјални статус, образовни ниво и запосленост мајки значајно одређују карактер и улогу политичке социјализације ћерки. Посматрано из генерацијске перспективе, стратегије прилагођавања старијих и млађих жена, се доста разликују у условима друштвене транзиције. Новина у односу на социјализацијско искуство мајки је у томе што девојке све чешће бирају модел баланса између професије и породице, него конфликт и потпуно искључивање ових улога.

Закључак

Транзиција друштва намеће нова правила игре за све агенсе политичке социјализације и доводи до значајних промена у њиховој структури, органи-

зацији и деловању. Реконструкција институционалног, нормативног и вредносног система друштва подстиче и ствара услове за процесе политичке ресоцијализације. Најспорије промене доживљавају "меки" елементи политичког система, систем вредности, ставови и понашање појединаца. Питање континуитета односно дисконтинуитета у процесу политичке социјализације се прелама кроз однос између политичке традиције и могућности њене трансформације, односно директно је повезано са проблемом трансфера друштвених и политичких вредности и образаца понашања са старије на млађу генерацију.

У савременој друштвеној теорији генерацијска перспектива постаје поново актуелна као последица прекомпоновања класне стратификације друштва крајем двадесетог века. То је један од начина да се представи "структурална историја" како то Бурдје наводи у својој епистемолошкој критици третмана омладине као транс-класне категорије (Bourdieu, 1981:260). Реч је о обједињавању појединачне историје и друштвене структуре. Нова социјализацијска искуства су продукт колективне историје политичког система и животног историја чланова тог система. Стога, својеврсна "генерацијска" анализа, унутар које се политички ставови и понашања сагледавају као функција временског, историјског и социо-културног контекста, може представљати адекватан теоријски и методолошки оквир за проучавања процеса политичке социјализације у транзицијском друштву.

ЛИТЕРАТУРА:

- Almond, G.A., Verba, S. (1989) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton
- Billig, M., Cochrane, R. (1987) Adolescents in Politics, in: McGurk (ed.) *What Next?*, ESCR
- Bourdieu, P. (1981) La jeunesse n'est qu'un mot, u: de Minuit (Ed.) *Questions de Sociologie*, Paris
- Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1984) Generational Politics u : Long, S. (ed.) *Political Behavior Annual*, Westview Press, Boulder, Colorado
- Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1986) Life-Course and Generational Politics, *Annual Review of Sociology*, 12:205-231
- Braungart, R.G., Braungart., M. M. (1989) Political Generations, *Research in Political Sociology* 4: 281 – 319
- Braungart, R. G., Braungart, M. M. (1994) The Childhood and Youth Experiences of Former Political Activist Leaders From the 1960s, *Young*, No.2, No.4
- Čičkarić, L. (1997), A Contribution to the Social and Cultural Analysis of the Student Movement 1991-1992, *Sociologija*, Vol. XXXIX, No. 1, str.51-71
- Čičkarić, L., Jojić, M. (1997) Ulična nastava – Studentski protest 1996/97, u: Lazic, M. (priredio), 'Ajmo, 'Ajde, svi u šetnju! Gradjanski i studentski protest 1996/97, Medija centar, ISIFF, Beograd, str. 77-89
- Daglas, M, Nej, S. (2003) *Osobe koje nedostaju, Kritika društvenih nauka*, Samizdat

- FreeB92, Beograd
- Dekker, H., Meyenberg, R. (eds) (1991) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Denver, D., Hands, G. (1991) Political Socialization in the United Kingdom, in: Dekker, H., Meyenberg, R. (eds) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Dunham, C., Bengston, V. (1992) The Long-term Effects of Political Activism on Intergenerational Relations. *Youth and Society*, 24: 31-51
- Evans, K., Furlong, A. (1997) Metaphors of Youth Transitions: Niches, Pathways, Trajectories or Navigation. In Bynner, J. Chisholm, L., Furlong, A. (Eds.). *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*, Aldershot, UK: Ashgate
- Flanagan, C. (1998) Ties That Bind: Correlates of Adolescents' Civic Commitments in Seven Countries, *Journal of Social Issues*, 54(3).
- Fratzak-Rudnicka, B. (1991) Political Socialization in Poland, in: Dekker, H., Meyenberg, R. (eds) *Politics and the European Younger Generation, Politics Socialization in Eastern, Central and Western Europe*, European Studies 1, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Golubović, Z., Vasović, M., Kuzmanović, B. (1995) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd
- Hart, D., Fegley, S. (1995) Prosocial Behavior and Caring in Adolescence: Relations to Self-Understanding and Social Judgment, *Child Development*, 66, 1347-1359
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Oxford: Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princetn, NJ: Princeton University Press
- Kuzmanović, B. (1997) Šetnjom u slobodu, u: Lazić, M. (prir.) 'Ajmo, 'ajde svi u šetnju, građanski i studentski protest 1996/97, ISIFF i Medija centar, Beograd
- Milić A. (1986a) *Proces političke socijalizacije u porodici*, Zbornik Filozofskog fakulteta, br. XIV, Serija društvene nauke, Beograd, 141-154
- Milić, A. (1986b) Process of Political Socialization in the Family and Actual Political Commitment, *Sociology*, Special Issue, 199-213
- Milić A. (1987) *Zagonetka omladine. Istorija i struktura omladinske grupe*, CID IDIS, Beograd, Zagreb
- Milić A. (1988) Porodični život mladih, u: Joksimović S., *Mladi i neformalne grupe*, Beograd, IIC SSOS, 55-89; 117-128
- Milić, A., Čičkarić, L. (1998) *Generacija u protestu, Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97 na beogradskom Univerzitetu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice, kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd
- Mitev, P.E. (1996) *Bulgarian Youth in Time of Transition*, Committee of Youth and Children, Sofia: IMIR
- Pawelka, P. (1977) *Politische Sozialisation*, Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden

- Popadić, D. (1997) Studentski protesti – uporedna analiza studentskih protesta 1992 i 1996/97, u: Lazić, M. (prir.) *'Ajmo, 'ajde svi u šetnju, građanski i studentski protest 1996/97*, ISIFF i Medija centar, Beograd
- Roberts, K. et al. (2001) *The Monetarisaton and Privatisation of Daily Life, and the Depoliticisation of Youth in Former Communist Countries*, University of Liverpool
- Rose, R., Carnaghan, E. (1994) *Generational Effects on Attitudes to Communist Regimes: A Comparative Analysis*, CSPP & University of Strathelyde, Glasgow
- Stumpf, I. (1993) Value Conflicts in the Political Socialization of New Generations in Hungary, in: Farnen, R. F. (Ed.) *Reconceptualizing Politics, Socialization and Education, International Perspective for the 21st Century*, European Studies 3, Bibliotheks und Informationssystem der Universitat Oldenburg
- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998) *Youth in Society. The Constraction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, Macmillans, St. Martins's Press, USA
- Wallace, C., Haerpfer, C. (1998) *Three Paths of Transition in Post-Communist Societies*, Institute for Advanced Studies, Vienna.

Lilijana Čičkarić
Institute of Social Sciences
Belgrade

S u m m a r y

THEORETICAL AND HYPOTHETICAL FRAMEWORK FOR RESEARCH ON POLITICAL SOCIALIZATION PROCESS IN THE FAMILY

The aim of the article is to sum up theoretical and hypothetical framework for empirical research of political socialization process in the family in Serbian society nowadays. The investigation focuses on two theoretical concepts, political socialization and generation as a sociological paradigm. Two methodological approaches are applied. First is interactiv model of political socialization, based on analysis of relations between individual who is socialized, agents of political socialization, dominant political system and periferal social sub-systems. The second one tests interactiv relation of generation, lifecycle and effects of epoch. It is suitable for defintion of certain historical periodes with activ role of political generations.

Key words: political socialization, political identity, family, generation, tranzition.